

**Бібліографія.** Загороднюк І. Природна історія пацюка чорного (*Rattus rattus*) в Україні // Урбанізоване навколишнє середовище: охорона природи та здоров'я людини / Під ред. В. Костюшина. — Київ, 1996. — С. 228–231. — (Мат-ли Укр. респ. наради, Київ, грудень 1995).

**Reference.** Zagorodniuk I. Natural history of the Black Rat (*Rattus rattus*) in Ukraine // Urbanized Environment: Nature Protection and Public Health. Kyiv, 1996: 228–231.

## ПРИРОДНА ІСТОРІЯ ПАЦЮКА ЧОРНОГО (*RATTUS RATTUS*) В УКРАЇНІ

І. Загороднюк

Інститут зоології НАН України (Київ)

**Вступ.** Повідомлення присвячене історії виду, що був постійним супутником людини протягом віків, а останніми десятиліттями став одним з найрідкісніших і найменш досліджених видів сучасної теріофауни України. Основна мета роботи — вивчення поширення синантропних та екзантропних популяцій *Rattus rattus* у просторі й часі на підставі перегляду літературних джерел, перевизначення колекційних зборів Центрального природознавчого музею НАН України (СННМ) і Зоологічного музею Київського національного університету (ЗМКУ).

**Таксономічна та історична довідка.** У фауні України та Європи загалом існує два види роду *Rattus*, що відносяться до найчисленнішої родини ссавців. Їхня таксономічна різноманітність найвища у субтропіках та тропіках Старого світу, насамперед Південно-Східній Азії і, ймовірно, наявні в нашій фауні види потрапили на терени Європи торговельними шляхами (Гиренко, 1950). Чорний пацюк став звичайним для Європи видом ще за часів середньовіччя і 1758 р. включений Лінеєм у «Systemae Naturae» як *Mus rattus*, натомість «сірий» («кочовий» за Кесслером) описаний тільки через 10 років як *Mus norvegicus* Berkenhout (1769) з Англії, а ще через 10 років (1779) з Астрахані — як *Mus decumanus* Pallas. Чисельні географічні форми *Rattus rattus* довгий час розглядалися як самостійні види, серед них т. зв. «корабельні» *Mus alexandrinus* з Єгипту (1819), «кривельні» *Mus tectorus* з Італії (1825), «хатні» *Rattus domesticus* з Західної Європи (1867) тощо. Єдиними згадками про цей вид з України у сучасній літературі є повідомлення Гіренка (1950) про знахідки чорного пацюка на Поліссі і загальне поширення виду та А. Дулицького зі співавт. (1992) про корабельні та приморські популяції *R. rattus*.

**Меланісти та власне чорні синантропи.** У колі проблем аналізу поширення *Rattus rattus* необхідно зважати на те, що часто автори згадують про чорних пацюків, безпосередньо сприймаючи назву «чорний» і насправді маючи дані про меланістів *R. norvegicus*. Принаймні три різні факти вказують на поширену серед фахівців оману вважати чорними (у розумінні таксону) темно-забарвлених пацюків з плавнів річок Чорноморського басейну (карти у Гіренко, 1950), чорних підвальних пацюків Львова (Полушина) та Києва (Шарлеман, 1915; матеріал Сокура; за каріотипом ідентифікований як *R. norvegicus*), збори «*R. rattus*» Абеленцева з птахоферм Ново-Василівського р-ну Запорізької обл. (СННМ, перевизначені як меланісти *R. norvegicus*). Більшість таких випадків реєстрації пов'язані з нетиповими для *R. rattus* природними зонами чи біотопами і всі наявні матеріали перевизначено як *R. norvegicus*. У більшості випадків власне «чорні» пацюки є рудими, а синантропні «сірі» (= *norvegicus*) почасти є меланістами (Гиренко, 1950; Михайленко, Унтура, 1993). За дослідженнями автором основними екзометричними ознаками дорослих поліських *Rattus* очевидно, що *R. rattus* є значно меншим за сірого пацюка, має довгі хвіст і вуха, і за пропорціями тіла подібний до *Sylvaemus tauricus*.

**Історичні данні та їхня інтерпретація.** За Кесслером (1851) та Гіренком (1950), ареал чорного пацюка інтенсивно скорочується з часів експансії *R. norvegicus*. У Києві сірий пацюк з'явився вперше 1849 р. і вже через кілька років чорного пацюка не зустрічали. В Криму був звичайним на початку століття (Флеров, 1929), тепер украй рідкісний (Бескаравайний). Поява кочового пацюка на Волзі передувала астраханській чумі 1727 р. (Кесслер, 1851); останній спалах чуми в Одесі 1902 р. пов'язували з проникненням в місто корабельних пацюків (Браунер, 1906). *Rattus rattus* є тепер доволі рідкісним видом, принаймні у відловах і колекціях, хоча ми маємо безліч згадок про нього у фауністичних оглядах минулого та початку поточного століття: для Галичини і Буковини (Завадський), Житомирського Полісся (Ксенжопольський), Київщини (Кесслер, Шарлемань), Східної України (Чернай), Причорномор'я (Браунер) та Криму (Фльоров). Без достатніх підстав Гіренко (1950) посилається на знахідки виду у Житомирській, Тернопільській, Миколаївській, Херсонській та Запорізькій обл.; на поширення виду вздовж Чорного та Азовського морів вказують Кучерук і Лапшов (1995). Цілком можливо, що ще на початку століття вид дійсно там був, але тепер ці поселення повністю зникли. З іншого боку, фактичних матеріалів та детальних описів того часу не залишилось і, ймовірно, більшість згадок «чорних» пацюків треба відносити до *R. norvegicus*. Сьогодні картина поширення виду в Україні відмінна.

**Сучасне поширення.** Географічне поширення в Україні характеризують 23 безсумнівні знахідки виду після 1900 р., більшість з яких відноситься до поліських районів і припадає на 1940, 1960 та 1980–ті рр. У зв'язку з проблемністю діагностики видів цього роду наводяться, насамперед, перевірені дані з колекцій. З літературних джерел (зокрема, Гіренко, 1950) враховано тільки вказівки з посиланням на фактичний матеріал. Сучасний ареал в межах України поділений на дві частини — південне узбережжя Криму та поліські райони Чернігівської, Київської, Житомирської та Волинської обл. Варто зауважити, що подібні контури ареалів іншим видам тварин не притаманні, «степовий» розрив ареалів відомий ще тільки для трьох видів ссавців — мідіці *Sorex minutus*, рясоніжки *Neomys fodiens* та миші *Sylvaemus tauricus*.

**Поліська частина ареалу** (14 пунктів). Всі знахідки, що супроводжуються інформацією про біотопи, стосуються відловів у лісових будинках, льохах, повітках та ін. будівлях у сільській місцевості (Гіренко, 1950; кол. ССНМ). У Музеї природи Поліського заповідника зберігаються черепа 2 особин, зібраних під час зимових обліків синантропів. Загалом чисельність *R. rattus* у віддалених поліських районах висока, взимку у будівлях до 40 екз./100 пастко-діб.

*Волинська обл.:* [1] Ратнівський р-н, Ратно (госп. будівлі; 1987; n=1, Чумак, особ. повідомл.). [2] Любешівський р-н, оз. Біле (горище, 1960, n=2, Абеленцев, ССНМ). *Житомирська обл.:* [3] Овруцький р-н, Селезівка, садиба Поліського зап-ка (госп. будівлі, 1988, n=2, Зеніна, музей зап-ка; Жила, особ. повідомл.); [4] «Поліська досл. ст.» = Малинський р-н (1930, n=2, Кришталь, ССНМ, Гіренко, 1950); [5] Народицький р-н, Сарновичі (1934, n=1, Корнеєв, 1941); [6] ?Новоград-Волинський р-н, «Новоградський р-н, Войков» (1907, n=1, Дубовський, ЗМКУ; Fedorowich, 1928, 4 екз. зі зборів Grochmalicki у «Слонімському повіті Новоградського воєводства» в колекції «музею ім. Дзедушицьких»); *Київська обл.:* [7] Поліський р-н, ст. Вільча (льох у лісника, 1960, n=8, Абеленцев, ССНМ); [8] Іванківський р-н, окол. Розважева (n=1; Гіренко, 1950); [9] Бородянський р-н (n=1; *ibid.*); *Чернігівська обл.:* [10] Городнівський р-н, Дроздовиця (1938, n=1, Попов, ССНМ; Гіренко, 1950); [11] Ріпкінський р-н, окол. Любеча (n=8, *ibid.*); [12] там само, окол. Ріпки (n=1, *ibid.*); [13] там само, окол. Добрянки (n=13, *ibid.*); [14] Чернігівський р-н, окол. Мих.-Коцюбинського (n=8, *ibid.*).



**Мал.** Географічне поширення *Rattus rattus* в Україні за результатами вивчення колекційних фондів і літератури. Очевидна географічна ізоляція поліської та приморської популяцій. Чорним кольором відмічено знахідки, підтверджені фактичним матеріалом.

**Приморська частина ареалу** (9 пунктів). Уперше вид згадано в праці К. Фльорова (1929) як звичайний вид; за останні 10 років відомо тільки 4 знахідки (М. Бескаравайний, особ. повідомл.). Наявні у колекції СNHМ екземпляри зібрані у 1978–1990 рр. на лісових заповідних ділянках Кримського узбережжя. У колекції автора зберігаються 9 екз. *R. rattus* з околиць Ялти. «Александрійські» пацюки звичайні на кораблях, але не відомі з околиць портових міст, а місцеві кримські популяції типово екзантропні, останніми роками їх чисельність скорочується.

*Кримська АР:* [1] Судацький р-н, Карадазька біостанція (будівлі, сади, 1924–1925, n=60, Флеров, 1929); [2] Карадазький зап-к, бухта Барахта (1981, n=1, Бескаравайний, СNHМ); [3] Судацький р-н, Курортне (1990, n=1, *ibid.*); [4] Микитський ботсад (ялицево-дубовий ліс, 1978, n=1, *ibid.*); [5] Ялта, зап-к «Мис Марг'ян» (там само, 1984, n=1, *ibid.*); [6] Ялта (1947, n=1, Рейнблат, ЗМКУ); [7] окол. Ялти, т. зв. «Велика Ялта» (1988, n=9, м-ли Товпинця у кол. автора, з них 3 екз. передано в ЗМКУ); [8] Гурзуф, кордон «Лісове озеро» (1984, n=10, Дулицкий и др., 1992); [9] територія Алуштинської міськради, на схід від с. Привітне (n=10, *ibid.*).

**Біотопи та чисельність.** У помірній зоні (Полісся) веде синантропний спосіб життя, виселяється у природні місця лише влітку. За Корнеєвим (1941), для Київщини на кілька тисяч шкірок пацюків у Союзпушніні тільки 3 екз. визначені як *R. rattus* (заготівна назва — «млинарський щур» = «гібрид хатнього та водяного»), за Гіренком (1950) — звичайний поліський вид. Найчастіше відловлювався поблизу водойм і струмків. У субтропіках Криму населяє приморську зону, де рідко відловлюється у ялицево-дубових лісах. Зараз чисельність скрізь, особливо у Криму, низька: до 1 % від загальної чисельності інших ссавців. У місцях, де живе сірий пацюк, не зустрічається; на кораблях є звичайним видом.

**Морфологічне порівняння вибірок з Криму та Полісся.** Незважаючи на рідкість виду, наявний матеріал дозволяє провести порівняння віддалених популяцій Криму та Полісся. Відмінності між північними та південними *R. rattus* у загальних розмірах тіла й черепа несуттєві, але спостерігається накопичення відмінностей у пропорціях, а отже, у морфогенетичних особливостях географічних ізолятів. На цьому тлі популяції яскраво відрізняються (на 1 «сігму») за висотою черепа, довжиною кутніх зубів та різкокових отворів, що є ключовими ознаками за ревізії таксономії більшості груп близьких видів гризунів. За 150 років ізоляції популяції Полісся (*rattus*) та Криму (*alexandrinus*) досягли рівня принаймні підвидової диференціації.

**Висновки.** Чорний пацюк водночас є синантропним та одним з найрідкісніших видів нашої фауни, що зберігся у приморських лісах Криму (рідкісний екзантроп) та на Поліссі (типовий сезонний коменсал). У великих містах, лісостеповій та степовій зонах, плавнях та портових містах вид відсутній і, ймовірно, попередні згадки базовані на спостереженнях меланістів пацюка сірого. Вид зберігся тільки у місцях, де відсутній *R. norvegicus*, а тому є індикатором інтенсивності та ступеню процесів антропогенного перетворення фауни регіону.

**Подяка.** Я щиро дякую В. О. Чумаку (Рахів), І. М. Зеніній (Турів), С. М. Жилі (Селезівка), Н. А. Полушиній (Львів), М. М. Товпинцю (Симферопіль), В. М. Титарю (Київ) за цінну інформацію та Ж. В. Розорі і С. І. Золотухіній (Київ) за допомогу в опрацюванні колекцій зоомузеїв.

## Література

- Браунеръ А. Млекопитающие Новороссии и Крыма. I. сем. Muridae. Крысы, водящиеся въ г. Одессе // Зап. Новорос. об-ва естествозн. — Одесса, 1906. — Т. 30. — С. I-II+1-50.
- Гиренко Л.Л. К вопросу о распространении черной крысы в УССР // Тр. зоол. музею Київського ун-ту. — Київ, 1950. — Т. 2. — С. 75-95.
- Дулицкий А. И., Алексеев А. Ф., Арутюнян Л. С. и др. Распространение серой и черной крыс в Крыму // Синантропия грызунов. — Москва, 1992. — С. 151-161.
- Кесслер К. Ф. Животные млекопитающія // Тр. Комисіи... для описанія губерній Кіевскаго учебнаго округа — Кіевской, Волинской, Подольской, Полтавской, Черниговской. — Кіевъ, 1851. — 88 с. — (Естеств. исторія губерній Кіевск. учебн. окр. — Т. 1).
- Корнеев О. П. Миші і нориці Кіївщини // Тр. зоол. муз. Кіївськ. ун-ту.- Кіїв, 1941. — Т. 1. — С. 191-286.
- Кучерук В. В., Лапишов В. А. Современный ареал черной крысы (*Rattus rattus* L.) // Бюл. Моск. о-ва испыт. прир. — 1995. — Т. 100, вып. 1. — С. 3-11.
- Михайленко А. Г., Унтура А. А. Видовой состав и численность синантропных грызунов в Молдове // Вестн. зоол. — Киев, 1993. — №3. — С. 37-42.
- Флеров К. К. О фауне млекопитающих Карадага (Крым) // Ежегодн. зоол. муз. АН СССР.— Ленинград, 1929. — Т. 30, вып. 3. — С. 371-404.
- Fedorowich Z. Krajowe zwierzeta ssace. — Wilno: Nakl. Druk. Zawadzkiego, 1928. — 212 p.

---

**Примітка.** В оригіналі є посилання на таблиці 1-3, загублені упорядниками при верстанні статті. Ці посилання вилучено з тексту. (Таблиця 1. Виміри та вага тіла двох видів *Rattus* з північної України. Таблиця 2. Розподіл знахідок в Україні *Rattus rattus* за областями і роками. Таблиця 3. Виміри черепів *Rattus rattus* з віддалених популяцій Криму і Полісся та ступінь відмінностей між ними).

---